

Стереотипи о југословенству

Распад југословенске државе у ратовима вођеним 90-тих година још једном је отворио дуги низ питања о разлозима њеног настанка, јавним и прикривеним мотивима њених заговорника, оправданости и неоправданости постојања, добицима и губицима народа који су је чинили, одговорности и неодговорности политичких и интелектуалних елита. Током неколико година чинило се као да је Југославија била „крива свима“ и „крива за све“, иако су полазишта њених критичара и судија често била потпуно супротстављена. Тешко је било разлучити и шта је више утицало једно на друго, да ли квазинаучна историографија на политичку и националну свест или је било обрнуто – узавреле страсти преносиле су се у историјску науку, још једном од ње захтевајући да „докаже“ исправност, историјску утемељеност и неопходну изводљивост националних програма. Са „највиших научних места“ чула су се питања и нуђени „коначни“ одговори чијих би се искључивости, једностраности и свих других облика ненаучности требало клонити и стидети и у „кафанским разговорима“. Бранећи достојанство и част историјске науке, поједини историчари покушавали су да тај велики корпус дилема, оптужби и пресуда врате на терен историјских чињеница и објективног расуђивања о њима. Говорећи о карактеру југословенске интеграције, бројним контроверзама о југословенском уједињењу и сложенем склопу проблема који су пратили постојање југословенске државе, проф. Бранко Петрановић је размишљао у временској вертикали дужи од једног века, имајући на уму да се пред очима савременика, на неки начин, одигравао крај важног историјског процеса.¹ Данас, међутим, десет или петнаест година касније, све чешће се поставља питање о „реалности краја“, уз подсећање да у историји никада ништа није било коначно. Поготово није могло бити на Балкану, у његовом историјском и политичком искуству које је познавало судбинску, просторну, етничку, менталитетску и многу другу предодређеност за тешко подношљиво прављење „великих количина историје“, како је једном приликом цинично приметио Винстон Черчил, превиђајући утицај великих сила на токове балканских дешавања. Невезано, ипак, за магловиту будућност у којој ће се интеграције одвијати по обрасцима другачијим но у прошлости, иако се у разлозима и начелима много тога не мења, пред историчарима се налази готово непојмљиво тежак задатак да разумеју век иза нас и једну државу која је налазила и губила разлоге постојања.

Суочена са њеним распадом, губитком националних територија, напуштањем неких вековних простора, осећајем вишеструког пораза, бременом савремених проблема и маглом заклоњених времена и искушења која долазе, српска нација се – мислећи на Југославију – још увек пита „шта јој је то требало“. Зашто се нешто зажелело, замислило и хтело, а потом зашто се дозволило да пропадне, најчешћа су питања која долазе од најмлађих генерација историчара. Њихово постављање још једном сведочи о

---

¹ Видети: Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

несмањеном стручном интересовању за најдубље корене југословенства као националне и југословенства као државне идеје. Истовремено, очито је колико је на њих тешко одговорити, не само зато што је немогуће имати апсолутно поуздан одговор, него и отуд што у начину постављања и самој својој садржини укључују многа стереотипна размишљања, изнова потврђујући тесно прожимање научног мишљења и произвољности онога што зовемо националном и политичком свешћу.

Ако, на пример, говоримо о национализму с почетка XX века, пречесто губимо из вида да га данас најчешће доживљавамо као негативну појаву, ближи у тој оцени многим западним историчарима који су о балканском национализму писали као о привидном патриотизму морално закржљалих нација и њихових идеолога, него стварним носиоцима националних идеја, руковођених далеко племенитијим идејама но што би било подјармљивање суседа. Тако измењен садржај једног појма чак и у новије време понекад изазива забуну у разумевању историјских извора, а још чешће даје основу злонамерном тумачењу изворне грађе.

Пратећи и даље линију стереотипних приступа југословенској идеји и југословенској држави, можемо приметити колико се често говори о уској политичкој, интелектуалној, социјалној и националној основи оних који су пред Први светски рат и још више током ратних година пропагирани југословенство као идеалну форму којом ће бити решени проблеми јужнословенских народа. Инсистирањем на ускости ове основе неретко се жели нагласити како управо у томе треба тражити почетне узроке неуспеха југословенског државног „експеримента“, који се отуд појављује као идеја мале групе људи, потекле пре свега из интелектуалне и политичке елите, довољно моћне да своје неразрађене визије наметне народу који је представљала. Новија истраживања, међутим, сугеришу да је присталица југословенског уједињења ипак морало бити много више. Недовољност извора свакако ће онемогућити да икада досегнемо прецизније податке, али бисмо сигурно морали да озбиљније анализирамо многе друге показатеље популарности идеје јужнословенског заједништва.

Почетком XX века Београд је постао седиште југословенског окупљања. У њега су, по сећању Пера Слијепчевића, сви Југословени, посебно ђаци, ишли „као на ћабу“. То је била њихова оријентациона тачка, „најаче огњиште југословенског спремања“, пример и углед.² Београд и словенски југ уопште заплуснути су таласом југословенских манифестација различитих врста – конгреса, конференција, уметничких изложби, узајамних ђачких посета, професионалних окупљања лекара, новинара, уметника.³ По речима Милорада Екмечића, тако масовно организовани конгреси представљали су „инструмент првог великог интегрисања југословенске интелигенције“.⁴ Предњачила је млађа интелигенција, на коју су као на велику наду јужнословенског покрета полагале све његове присталице. Божидар (Божа) Марковић, професор Правног факултета у Београду и првак Самосталне радикалне странке, један од најубеђенијих Југословена међу србијанским интелектуалцима, саветовао је студентској омладини да што боље

² П. Слијепчевић, *Омладина и сарајевски атентат*, „Нова Европа“, књ. XI, бр. 18, 21. јун 1925, стр. 544.

³ Видети: М. Васић, *Југословенска уметничка изложба*, „Српски књижевни гласник“ (СКГ), књ. XIII, бр. 2, 16. септембар 1904, стр. 107–115; Ф. „Живео југословенски краљ“, исто, бр. 4, 16. октобар 1904, стр. 307–312; Б. Поповић, *Прва Југословенска Уметничка Изложба* (1), исто, бр. 6, 16. новембар 1904, стр. 463–471; Б. Поповић, *Прва Југословенска Уметничка Изложба* (2), исто, бр. 7, 1. децембар 1904, стр. 533–547; Б. Аџемовић, *Хрватска и српска студентска омладина уочи балканског рата*, Гласник СИКД „Његош“, св. 8, децембар 1961, стр. 98–100.

⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989, стр. 492.

упозна живот и прилике у југословенским крајевима, упућујући је да се – ма из ког југословенског национално-културног центра долазила, током школовања упозна са сви три постојећа југословенска универзитета – у Београду, Загребу и Софији, проводећи на њима барем по један семестар или школску годину. Као добар пример за угледање наводио је искуство немачких студената, који су управо тако чинили, увиђајући одласцима на универзитете широм Немачке „како су сви они прво Немци па онда Баварци, Саксонци, Пруси итд.“⁵

Из истог разлога је „Словенски југ“, лист наглашене југословенске оријентације, чији је био уредник, одушевљено поздравио долазак једне групе загребачке академске омладине у Београд: „Београд, а са њим и цела Србија, дочекује вас, нашу браћу из потиштене Хрватске, са најискренијим одушевљењем. Поздрављајући Ваш долазак, ми желимо да ово неколико братски проведених тренутака у нашој отаџбини, створе темељну основу великом националном идеалу, који садашњих момената представља један осећај целокупнога нашега народа, идеалу народног јединства. У времену када вашу ужу отаџбину притиска најреакционарнији режим туђинштине (Џувајев комесаријат – М.Р.), не могући дати одушке својем великом болу, ви долазите у слободну Србију, да паднувши у наше братске загрљаје, потражите помоћи и утехе. Ми вам од свег срца пружамо руке и братски вас притискамо на наша срца која су од увек имала и која ће непрестано имати откуцаја за вас и за цео хрватски народ. Нека вас ови тренутци, које проводите у нашој слободној Србији, оснаже националном вером и карактером, и нека учине, да сви једном постанемо свесни своје задаће у садашњости и будућности“.⁶

Према сећању Оскара Тартаље, срдчан дочек који су Београд, а потом Крагујевац и Смедерево, приредили загребачкој омладини учинио је да сви „Србофоби“ – франковци, старчевићанци и клерикалци, који су такође учествовали у излету, буду у Београду („Пијемонту Српства и Југословенства“) „крштени... у Србо-Хрвате“, те да приме српску заставу и српско-хрватску кокарду. Манифестације добродошлице приређивали су им грађани, студенти, универзитетски наставници, војска, неколицина министара и краљ Петар, који их је поздравио са балкона двора.⁷

Према сећању Николе Станаревића, изгледа да је подједнако узбудљиво било у Загребу, када је група српских и бугарских студената кренула у престоницу Хрвата, предвођена универзитетским професорима – Јованом Скерлићем, Божом Марковићем, Павлом Поповићем, Милом Поповићем и другим присталицама југословенства. Поред студената, са хрватске стране су учествовали сви посланици Хрватско-српске коалиције, на челу са Иваном Лорковићем и Светозаром Прибићевићем. Међу књижевницима, који су такође присуствовали, посебно је активан био Иван Ђалски, али и други попут Антуна Густава Матоша. Један од говора држао је Стјепан Радић, будући вођа хрватске нације. На великом састанку одржаном у башти „Коло“ говор једног другог, већ признатог вође, Јована Скерлића, „произвео је бурно одушевљење и свестрано одобравање“. Велики проповедник југословенства, испуњен поуздањем у успех идеје коју заступа, завршио га је стиховима: „Стојте као стене у суморној ноћи, очекујте зору која мора доћи“.⁸

⁵ Б. Марковић, *Југословенској академској омладини*, „Словенски југ“, бр. 37, 11. септембар 1910.

⁶ „Словенски југ“, бр. 15, 8. април 1912.

⁷ О. Tartaglia, *Veleizdajnik. Моје uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla*, Zagreb–Split 1928, str. 21–23. О посетама хрватске омладине Београду видети и: Б. Аџемовић, *н.д.*, стр. 98–100.

⁸ Н. Станаревић, *Успомене*, књ. I, стр. 14–15 (Архив САНУ, 14.212).

У даљим покушајима бар наслућивања ширине популарности и прихватања југословенске идеје, и то само за период од почетка века до Првог светског рата или још раније, до балканских ратова, који су јој дали додатне подстицаје, могло би бити наведено десетине других сличних примера. Незаобилазна морала би бити анализа социјалне, па и националне структуре чланства Народне одбране, моћне добровољачке организације, основане по избијању Анексионе кризе октобра 1908. године. Према неким проценама, у времену у коме је морала да се формално одрекне и добровољства и ратоборних намера, окрећући се бар привидно мање радикалним тежњама и облицима националне акције, број њених чланова кретао се између 150.000 и 300.000 људи настањених на целом југословенском простору.⁹ Иако је њен програм био претежно национално српски, њена је повезаност са другим националним установама, које су при том неговале и југословенски програм, била несумњива. Једне исте личности налазиле су се у Народној одбрани и „Словенском југу“, на пример, а највиђенији прваци потицали су са Београдског универзитета или из Самосталне радикалне странке, прве српске грађанске партије која је у свом страначком програму из 1905. године говорила о „неговању духа југословенске заједнице“.¹⁰

Међу најдуготрајнијим и најодрживијим стереотипним мишљењима о југословенству су и она о романтизму југословенске идеје, занесењаштву и нерационалној политичности њених присталица. Најубеђенији Југословени сматрали су, међутим, да је управо ова идеја била изузетно реална, тим пре што јој је, када је о Краљевини Србији на пример реч, један од узрока настанка и био у жељи да се обезбеди државна независност, угрожена од стране моћних суседа.

По мишљењу Јована Цвијића, окренутост Србије ка западу и југу није била „тежња династије, владаоца који јагми земљу и тако проширује своју власт и ојачава силу“ или, пак, „тежња једне класе војничке или племићке, која тиме добива већи значај и веће титуле“, већ „једна бесвесно јака мисао и воља целог једног народа“.¹¹ Положај Србије пре балканских ратова по његовим је речима примерено окарактерисао један енглески писац, рекавши како она представља „опкољењу земљу“, а њено становништво „ухапшен народ“.¹² У том смислу југословенска идеја доживљена је као решење, историјска реалност и нужност, постајући идеологија једног доба које је покушавало да споји демократију и национализам. По сећању Милана Грола, тадашње југословенство није имало ништа заједничко са романтизмом Људевита Гаја, бискупа Штросмајера и кнеза Михаила Обреновића, иако су и њихова уверења поштована. „Нагонским осећањем самоодржања“ оно је у омладини израсло у стварну снагу, у готовост на пожртвовање, у револуционарну делатност“. Онда, међутим, када је покрет примљен као историјска неопходност, његов је морал постао догматичан. Романтизма није било у идејама, „свирепо реалним“, јер су излазиле из „самог нагона самоодржања“, већ у „религиозном узнесењу: у догми сличној оној у какву је реалист Масарик сабио мисао једне много пробуђеније генерације но што је била наша, истим неодољивим покличем: ’Истрајати и

⁹ Видети: М. Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, „Војноисторијски гласник“ (ВИГ), 1–2/2004, стр. 109–135.

¹⁰ В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, стр. 317–322.

¹¹ Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, Сарајево 1914. Прештампано у: Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. II, Београд 1921, стр. 30.

¹² Ј. Цвијић, *Изолазак Србије на Јадранско море*, „Гласник Српског Географског Друштва“, Београд 1912. Прештампано у: Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. II, стр. 14.

живети пре свега”¹³. Божа Марковић се слагао са Миланом Гролом у тврђењу да нови југословенски покрет, јачи и успешнији од свих претходних, није био спонтан, романтичан и сентименталан. По његовом мишљењу, одликовали су га продирање у „народне масе“, демократизам и реализам.¹⁴

Национализам је доиста тих година прерастао од елитног у масовни,¹⁵ попримајући нове форме. Говорећи о његовој различитости у односу на претходно доба, већина савременика и истраживача цитирала је мисли које је о њему изнео Јован Скерлић. Понет југословенском идејом, постајући јој апостол, он је писао о „ветру живота“, који је „моћно духнуо нашим земљама“, подижући чела и исправљајући леђа. Пророчки гледајући у године и времена испред, упозоравао је да „човечанство улази у један од оних безумних вртлога када се у потоцима крви мењају границе држава и будућност народа“, петстогодишња царства „крхкају као црвоточна дебла“ и сваки народ страхује за своју сутрашњицу. Осигурање за себе српски народ је могао наћи у југословенству, јединој реалној нади за опстанак и слободу. „Данас су наши видници мрачнији, ужи и нижи“, грмео је Јован Скерлић, „и свако јасно види да је потребно прво истрајати и живети као народ... Национализам новог нараштаја не треба узети у уском смислу једног политичког правца, ни у смислу оног романтичарског, антизападњачког, и више вербалног национализма од пре пола века. Нови национализам је вишег реда и ширих видика; он је у ствари животни нагон једне за живот способне расе, самоодбрана једног снажног националног организма, манифестација неодвојивог права једног народа да живи својим животом и да буде господар своје судбине, високо осећање солидарности која у једну целину сједињује све нараштаје и све делове једног народа. То није онај стари, традиционалистички и фаталистички национализам, који је живео у сновима о прошлости, сву наду стављао у европске катаклизме које никако нису долазиле и веровао да ће спас доћи од састанка цара и конгреса дипломата. Нови национализам значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ’отказ свему сужањском’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да ’у ствари слободе има се само оно што се узме’. Тај национализам самопоуздања и индивидуалног и општег напора могао би за своју девизу узети речи старог Лукијана Муђицког: ’Тешко мени без мене!’... Нови национализам је рационалан, реалистички и демократски... он није ствар маште но свести и разума, не вајкање за оним што је било и прижељкивање онога што се снови, но оно што може да буде и што је корисно да буде; не некултурна и непаметна мржња на ’Трули Запад’, но свесна амбиција да српско-хрватски народ као равноправан и слободан члан уђе у велику заједницу модерне цивилизације. Нови национализам је у свом реализму демократски и социјалан, не за љубав звучних речи и лепих формула, но зато што се ослања на широке масе народне, које су извор снаге нације, и што за свој природни циљ сматра пуно, материјално, интелектуално и морално подизање тих темеља и стубова нације. Нови нараштај показује ведрију главу, здравију душу и јачу вољу. Млади су чвршћи и мужевнији; то су људи од воље и акције; они не стоје и не плачу крај реке живота, но се бацају у њену матицу. То су сејачи и жетеоци једне велике жетве...

Најзад, а то је практички тако важно да би се могло ставити на прво место – одлика је новог нараштаја што је дубље и доследније усвојио идеју народног јединства српско-

¹³ М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, стр. 153–154.

¹⁴ Б. Марковић, *Омладина у југословенском покрету*, „Југословенска демократска лига“, бр. 1, Париз 1919, стр. 16.

¹⁵ Видети: М. Екмечић, *н.д.*, стр. 475.

хрватског но што је то био случај код ранијих нараштаја. Оно што је некада била тврдња филолога и историчара, платформа појединих политичких странака, више једна лепа жеља но жива стварност, то је код најмлађег нараштаја аксиома од које све потиче, први члан његовог симбола вере. Остављајући на страну прошлост, верску подвојеност, традиције и предрасуде, млади у свом реализму полазе од једне прости чињенице: да једанаест милиона људи говоре једним језиком и имају једну душу, и да никакав *distignuo*, филолошки, антрополошки, теолошки, или политички, не може од једног направити двоје. Са изузетком Босне и Херцеговине... у свима другим крајевима српско-хрватским, омладина се осећа као једна национална целина¹⁶.

Наведене речи Јована Скерлића постале су програм готово свих присталица југословенске идеје. Тумачена тако неодољиво, са напуштањем прошлости из које се узимају само најбоље мисли и традиције, са потпуним окретањем будућности, са вером у себе и без страха пред моћнима, она је постала *вјерују* не само српске, већ и југословенске омладине. У Краљевини Србији уз њу је пристајала већина „напредних“ интелектуалаца и политичара. Искреност њихових југословенских опредељења у најдиректнијој је противуречности са вероватно „најопаснијим“ и најзлонамернијим стереотипом о југословенству србијанске интелектуалне и политичке елите, оном по којем је ова идеја била само плашт за ширење и национални успех „великосрпских“ стремљења. Према таквим тумачењима, југословенство је у Србији и из Србије према југословенским покрајинама Аустроугарске пропагирано не ради интереса Јужних Словена него искључиво ради српских националних циљева и програма „великосрпске“ државе. Последица таквих тумачења био је непрестани страх од „србијанског југословенства“, праћен честим оптужбама и многобројним трагичним неспоразумима.

Неспорно је да се почетком XX века југословенска идеја у Краљевини Србији јављала у облику демократизоване, модернизоване и унапређене уже српске националне потребе и мисли, из разлога што је могућа југословенска држава расутом српском народу била најпотребнија. До сада, међутим, није познат ниједан документ који би сведочио да је та држава, чије се остварење очекивало тек у даљој будућности, замишљана другачије него потпуно равноправна заједница свих који би ушли у њене оквире. Штавише, они који су је највише политички проповедали били су боље од било кога другог свесни опасности уских балканских националиста као узрочника кроз историју понављаног неуспеха у покушајима реализације идеје „Балкан балканским народима“. Милан Грол је говорио о патријархалном, отимачком и хајдучком балканском патриотизму, са „територијалним национализмом“ у основи, због којег је „мало... Бугара који не би примили Београд исто као што је мало Срба који би одбили да приме Софију“¹⁷. Једна заједничка држава, демократски постављена, могла је бити – чинило се у времену неограниченог поверења у сопствену снагу и демократске формуле – могуће решење у којем би били превладани балкански територијални апетити и национализми. Већ после Првог балканског рата, прваци Самосталне радикалне странке, истакнути научници и морално-политички ауторитети, нису без стрепње прихватили исход и промене које је донео. Љубомир (Љуба) Стојановић је приметио како у новостеченим областима „нема Срба ни једна четвртина“, а искрено забринути Јован Жујовић изјавио: „Туђе земље освојисмо“¹⁸. Током Другог

¹⁶ Ј. Скерлић, *Наши нови нараштај*, СКГ, књ. XLII, бр. 2, 16. мај 1934, стр. 101–105; Видети и: П. Булат, *Јован Скерлић као националиста*, Скопље 1924, стр. 8–9.

¹⁷ М. Грол, *После Венецијелоса*, „Нова Европа“, књ. 1, бр. 14, 30. децембра 1920, стр. 512–513.

¹⁸ Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. II, приредио Д. Тодоровић, Београд 1986, стр. 15.

балканског рата, који је до неслућених граница популарисао југословенску идеју и саму тадашњу српску државу, али и отворио велику кризу у српско-бугарским односима, Јован Скерлић је очајавао. „Постао (је) готово хистеричан“ написао је један његов проучавалац, говорећи о страховањима да је бугарско-српски рат упропастио „не само добре односе са Бугарима, већ и све шансе за зближење и уједињење“.¹⁹

Могло би се говорити о бројним другим стереотипима о југословенској идеји и њеним носиоцима. Ових неколико наведених најчешћи су и најозбиљнији, нарочито с обзиром на чињеницу да су пре свега утицали на српско-хрватске односе у југословенској држави. Истовремено, односе се само на онај период у југословенској пропаганди који је непосредно претходио Првом светском рату, а у коме је југословенство добило до тада невиђене подстицаје. У годинама које су следиле настали су многи други, а већина не само што је добила место у националној и политичкој свести него се одатле усмеравала у историографију, творећи на тај начин тешко разрешиви сплет научног и ненаучног. Историјских извора којима би већина створених стереотипа могла бити оспорена нема мало и нису неважни. У овом је раду наведен тек један нужан део, можда не и најсрећније одабран. И поред те изворне основе, која би критичком научном мишљењу могла осигурати превагу, то се ипак не дешава често, што повремено може да обесхрабри, али не и да оспори сваки покушај чији је циљ научна спознаја прошлости.

Резиме

У тумачењима југословенске идеје и историјског искуства које су са југословенском државом имали народи који су њој живели историографија је често трпела утицај ненаучне националне и политичке свести. То је један од најважнијих разлога због кога је препуна стереотипних мишљења о југословенству и његовим садржајима. Ако говоримо о периоду интензивне промоције југословенске идеје (1903–1914), међу најзначајнијима стереотипима свакако су тезе о уској националној, социјалној и политичкој основи њених присталица, потом о њиховом романтизму и нерационалној политичности и, најзад, о југословенству као форми прикривеног „великосрпског“ национализма и његове државне идеје. Иако се сваки од наведених стереотипа може оспорити низом аргумената из историјских извора, они и даље опстају, сведочећи о честој превази ненаучних погледа над критичком научном мишљу.

---

¹⁹ Ч. М. Никитовић, *Јован М. Скерлић. Поводом стогодишњице рођења*, Гласник СИКД „Његош“, св. 39, децембар 1977, стр. 112. Милан Грол, велики пријатељ и идејни истомишљеник Јована Скерлића, имао је политичке и националне храбрости да идеју српско-бугарског јединства брани усред Првог светског рата, наглашавајући да сам не би допустио појаву „никоје бугарофобије“, на основу које би били тражени Видин, Трн и Ђустендил. Видети: М. Radojević, *Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju (1914–1918)*, „Jugoslovenski istorijski časopis“ (ЈИЧ), br. 1–2/1999, str. 78–80. После Првог светског рата о Бугарима је говорио као о „заблуделом четвртном племену“, којем су остала „отворена врата“ и које ће се „за коју годину“ придружити оним већ уједињеним „племенима“ (М. Грол, *Републиканска демократија*, „Мисао“, III/1–2, 1920, стр. 981).